

Történeti magánéleti apróságok

Fejes László

„Csak a Nyelvecskéjét nézem,
mindgyárt megh mondgya az nékem”

1. Bevezetés*

A cím arra utal, hogy a kutatást a Történeti magánéleti korpusz (Dömötör et al. 2017; Novák et al. 2018) alapján végeztem, és a korpuszban a kicsinyítő képzős alakokat vizsgáltam, ezek közül is elsősorban a *-kA*, *-cskA* képzőkre koncentráltam.¹ A korpusz 16–18. századi magánleveleket és perjegyzőkönyveket tartalmaz. A címben szereplő *apróság* a kicsinyítésen kívül a dolgozat szerény célkitűzéseire is utal. A dolgozat inkább csak az anyag áttekintését, nem egy konkrét tudományos kérdés megválaszolását szolgálja. Ugyanakkor két olyan kérdést is megfogalmaztam magamnak, melyre választ kerestem, illetve megfigyelésem alapján egy korábban nem hangsúlyozott jelenség megléte mellett szeretnék érvelni.

1. Van-e nyoma a szláv hatásnak? A magyar nyelvtörténeti kutatások jelenlegi álláspontja szerint a *-kA*, *-cskA* képzők képzőhalmazával keletkeztek: korábban a *-cs*, a *-k* és az *-A* (*-Ó*, *-i*) egyaránt önálló kicsinyítő képzők voltak, ezek egymáshoz tapadásával új képzők keletkeztek, miközben az egyszerű képzők visszaszorultak (Szegfű 1991: 242–4; 1992: 303–6). Ugyanakkor feltűnő, hogy a *-ka*, *-cska* képzőalakok formailag igen közel állnak a szláv nyelvekben használt

Cser András – Nemesi Attila László (szerk.) 2023. *Nyelvelmélet és diakronia* 5. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Budapest. 97–127.

* A tanulmány a Rebrus Péter vezette NKFI 139271 *A paradigmászerkezet szerepe a magyar fonológiában és alaktanban nyelvtipológiai szempontból* című pályázat keretében készült. Köszönöm a cikk anonim lektorainak észrevételeiket, melyekkel jelentősen hozzájárultak a cikk jelenlegi formájához.

¹ A többi képzőre nem találtam figyelemre méltó mennyiségű példát. Az *-ikÓ* például egyedül csak a *házikóban* fordul elő, abban is csak egyszer. A *-kÓ* csak a *szánkó* formában jelenik meg (továbbá tulajdonnevekben). A *-cs*-re a *kövecs* az egyetlen példa a *-csA*-ra pedig a *gyermekcse* és a *szemcse*. A *-d* képző már csak a *kisded*, *kicsinyded*, *rövided*, *gyermekded*, *kerekded*, *előded* formákban, illetve az önállósult *ded* alakban lelhető fel – érdekes módon ezek mellett a *-(d)ad* forma nem bukkan fel. Ez az eredmény összhangban van a szakirodalom azon megállapításával, hogy az ősmagyar kor végére ezek kiszorultak a produktív használatból (Szegfű 1991: 242–4; Szegfű 1992: 271–2).

kicsinyítő képzőkhöz. Tekintettel a szláv nyelveknek a magyarra való erős hatására, kézenfekvőnek tűnik, hogy ezen képzők kialakulásához a szláv hatás is hozzájárulhatott. A kérdés az, hogy utal-e bármi is az adatainkban arra, hogy a képzők kialakulásakor vagy megerősödésekor szláv hatással is számolnunk kell. Ennek legkézenfekvőbb jele lenne, ha olyan szópárokat találnánk, melyekben mind az alapszó, mind a kicsinyített változata a szlávból való kölcsönzéssel magyarázható. Ugyanakkor számolhatunk a kicsinyítő képző direkt kölcsönzésével is (vö. Seifart 2015), különös tekintettel arra, hogy a magyar nyelv történetének utóbbi bő ezer éve során folyamatos volt a szlávssággal való érintkezés, mely helyi szinteken két-nyelvűséget is eredményezett. Ugyanakkor kicsinyítő képző direkt kölcsönzésére nincs példa: Seifart (2015: 523) ugyan utal Bakker és Hekking 2012-es munkájára, mely a kecsuában többek között a spanyol *-ito/-ita* átvételét is vizsgálja, ugyanakkor Bakker–Hekking (2012: 201–4, 215) megállapításai arra utalnak, hogy indirekt kölcsönzésről lehet inkább szó.

2. Miben különbözik a 16–18. század kicsinyítése a maitól? A 16–18. századi dokumentumok a mai olvasó számára nem könnyen érthetők, még akkor sem, ha eltekintünk a helyesírásbeli különbségektől, és nyelvtörténetileg tájékozott olvasót feltételezünk. Ez csak részben magyarázható lexikális vagy lexikoszemantikai különbségekkel, a nyelvtani változások száma is jelentős. Ennek alapján feltételezhetjük, hogy a kicsinyítés is radikálisan változott, de nem tudhatjuk biztosan, hogy így van-e. Szegfű (1991: 242–4; 1992: 303–6) szerint a korai ómagyar gazdag volt a kevésbé produktív kicsinyítő képzőkben, a kései ómagyarban megjelenő *-cska* viszont hamar a legproduktívabbá vált, kiszorítva a korábbi képzőket a korábban legproduktívabb *-ka* kivételével. Bár az kétségtelen, hogy ma is a *-ka* és a *-cska* tekinthetők nemhogy a legproduktívabb, de gyakorlatilag kizárólagos kicsinyítő képzőknek a magyarban, ez még nem zárja ki, hogy viselkedésük részleteiben (fonotaktikájukban, szemantikájukban) esetleg ne találhatnánk jelentős különbségeket.

E kérdések megválaszolásán kívül a tanulmánynak még egy célja van, ennek megértéséhez azonban előbb a kicsinyítés fogalmát kell megvizsgálni. Kicsinyítésről elsősorban akkor beszélhetünk, hogy a képzett szó jelentése alapján véve megegyezik az alapszóéval, és annyiban különbözik tőle, mintha a *kis* jelzöt tennénk elé – vannak, akik csak ezt tartják kicsinyítésnek (Kiefer–Ladányi 2000: 168–70). Gyakran azonban ugyanazon képzők kifejezhetnek valamilyen speciális értelemben vett kicsiséget is, például állatok esetében a kicsinyeket (vö. angol *pig* 'sertés' – *piglet* 'malac') – természetesen sok nyelvben a 'kis' jelentésű mellékevek is kifejezhetik ugyanezt a jelentést. A kicsinyítő képzők emellett kifejezhetnek értékelést, különösen lebecslést (*cikkecske* 'jelentéktelen – de nem feltétlenül rövid – cikk'); becézést (*kenyérke*); és lehetnek a kicsinyítésnek paradig-

matikai funkciói is (enyhítés, szolidaritás kifejezése stb.; Kiefer 2003: 113–120, 2004: 332–41).

A cikkben amellet szeretnék érvelni, hogy **3. a kicsinyítés graduális**:² vannak ugyanis szavak, amelyek végződése egybeesik egy kicsinyítő képzővel, és amelyek jelentésükben is a kicsinyítő képzős alakokhoz hasonló elemet hordoznak (pl. apró dolgot jelölnek, becsmérőek vagy kedveskedők stb.), de alapszavuk nem azonosítható. Amellet fogok érvelni, hogy bizonyos szempontból ezek is tekinthetők kicsinyítőnek, de különböző mértékben.

A 2. pontban az adatok keresésének módszertanáról és az anyag sajátosságairól esik szó. A 3. részben az adatokat mutatom be és elemzem. A 4. részben térek ki a kicsinyítés gradualitásának kérdésére, az 5. pontban pedig a fő eredményeket foglalom össze.

2. Módszertan és korpusz

A korpusz (Dömötör et al. 2017; Novák et al. 2018) 16–18. századi (de 1772 előtti) magánleveleket és perjegyzőkönyveket tartalmaz. A korból ezek azok a nyelvelmékek, melyek legközelebb állhatnak a beszélt nyelvhez. A nyelvi anyag négy tengelyen jelenik meg, melyek külön-külön kereshetők. Az első tengelyen található az eredeti betűhív alak, a másodikon a mai nyelvhasználatnak megfelelően normalizált alak, a harmadikon a szótő (lexéma szótári alakban), a negyedikben pedig a morfológiai elemzés. A morfológiai elemzés kizárólag inflexiós toldalékokra, illetve néhány igen produktív, hagyományosan képzőnek tekintett elemre (pl. sorszámnévképző), valamint néhány hagyományosan esetragznak tekintett, de korlátozott produktivitású elemre (essivus modalis *-An*, *-Ul*, *-t*; distributivusi *-ként* stb.), terjed ki: ez számunkra azért fontos, mert a kicsinyítő képzők nincsenek jelölve, a kicsinyítő képzős alakokra tehát nem tudunk közvetlenül rákeresni.

Az adatok a normalizált alakokra való rákeresésből származnak: át lettek tekintve azok az alakok, amelyek *-ka*, *-ke* elemre végződnek, vagy belsejükben *-ká-*, *-ké-* elem áll. Ez rengeteg irreleváns találattal is járt: elég arra gondolnunk, hogy a peres iratokban előforduló összes *boszorkány* találatnak minősült, és az ilyeneket kézzel kellett kiszűrni az anyagból. Másfelől elvesztek azok az alakok, amelyekben a *-(cs)ka* képzőt olyan toldalék követi, amely nem váltja ki a magánhangzó nyúlását (pl. *-ként*). Utólag visszatekintve talán célszerűbb lett volna, ha a csak *-ka*, *-ke* végű töveket keressük: igaz, ekkor bizonyos megfigyelésekhez, például az igéket érintőkhöz (l. 3.3.) aligha jutottam volna el.

² A kicsinyítés graduális lehet abban az értelemben is, hogy a kicsinyítő képzős alakhoz is járulhat újabb kicsinyítő képző (pl. *tál – tálka – tálkácska*), itt azonban nem erről van szó.

Természetesen fennáll a veszélye, hogy fontos adatokat veszítünk el azáltal, hogy nem az eredeti szövegben kerestünk. Illusztrációként Telegdy Pál feleségének írt levelének (Tel. 23., 1593) egy részletét mutatom be betűhív (1a) és normalizált (1b) változatban.

- (1) a. felit mjnd aroljkanak, mjnd Balonnajanak küld oda[,] ahun leßünk
 b. felét , mind aprólékának , mind szalonnájának küldd oda, ahol leszünk

Látható, hogy a normalizálás nem csak a helyesírásra vonatkozik (azaz nem az olvasatot adja), például az *ahun* helyett is *ahol* áll. Ennek következtében félő, hogy pont a legérdekesebb, a maitól eltérő alakok kerülnek el a figyelmünket. A fenti szövegrészletben például szerepel az *aproljkanak* alak, mely elsőre *aprólykának* tűnik, illetve úgy, mintha az **aprólyka* alak lenne *apróléknak* normalizálva. Hosszabb mérlegelés után azonban arra kell jutnunk, hogy az *aproljkanak* helyes olvasata minden bizonnyal [aprólikának], tehát itt nem olyan normalizálásról van szó, mint az *ahol* → *ahun* esetében, amikor is morfológiailag is különböző alak áll a normalizált változatban, hanem csupán hangtani adaptációról, azaz az [í] [é]-re cseréléséről. Ettől függetlenül tudatában kell lennünk, hogy ha az *aprólyka* lenne a helyes olvasat, a vizsgált anyagból kimaradhatott volna. Meg kell jegyezni azonban azt is, hogy mivel a nyelvelmékekben a magánhangzó-hosszúság jelölése ingadozó, az összes olyan adatot is ellenőriznem kellett volna, melyben szóbelseji *-ka-* vagy *-ke-* van (a *k* helyetti *c* lehetőségéről nem is szólva), így jóval több irreleváns találatot kellett volna kizárnom a vizsgálatból.

Mindennek figyelembevételével tudomásul kell vennünk, hogy jelen vizsgálat anyaga inkább egy nagy merítés a korpusz adataiból, mint annak végletekig alapos feldolgozása. Ráadásul az ellenőrzés során érdemes az eredeti szöveget nézni, mert a normalizálásban és a szótövezésben is előfordulnak időnként hibák. Például az 1584-es kolozsvári boszorkányper irataiban (KBosz. 24.) olvashatjuk a (2) példát – a (2a) betűhív, a (2b) normalizált.³

- (2) a. az Vargané anya reámjöve és hivelkét a szememnek veté
 b. az Vargané anyja rám jöve, és hüvelykét a szememnek veté

Itt a *hivelkét* esetében *hüvelyke* a kielemezett szótó, holott sokkal inkább a *hüvelyk* birtokos személyragos alakjával lehet dolgunk. Óvatosak kell lennünk a korpusz szófaji minősítéseivel kapcsolatban is. A Nádasdy Tamás által feleségének írt (3)

³ A továbbiakban értelemszerűen az a. a betűhív, a b. a normalizált szöveg.

mondatban (Nád. p. 24–25, 1558) a korpusz szerint a *fehérke* főnév áll – ennek azonban a jelentése homályos, és a szövegkörnyezetből sokkal valószínűbb, hogy itt melléknévről van szó, mely mögül elliptálva van a főnév (előzőleg zsinórról van szó, tehát ’küldj a fehérke zsinórból jelt’).

- (3) a. küldj az fejrkeből jelt
b. küldj az fehérkéből jelt

Ezzel szemben Keglevich Miklós feleségéhez írt levelében (Szépir9. p. 736, 1660) a (4) mondatban a *kegyeske* melléknévnek van elemezve, holott egyértelműnek tűnik, hogy itt a *kegyes* ’szeretett nő, kedves’ főnév kicsinyítő képzős alakja áll.

- (4) a. tudosicha egesegerül, az eö kegieskeje
b. tudósítsa egészségéről az ő kegyeskéje

Ugyanebben a szövegben az (5) részletben a *kegyes* főnévnek van elemezve.

- (5) a. Vala nekem egi kegiesem
b. Vala nekem egy kegyesem

Bizonyos esetekben lehetetlennek tűnik az egyértelmű elemzés. Pápai Páriz Ferenc Teleki Sándornak írt levelében (Peregri. 16. 1713) olvashatjuk a (6) részletet, melyben a *csutkok* töveként a *csutak* szerepel.

- (6) a. ... szuros levelü tökéek vagy inkább csutkok is vannak
b. ... szúrós levelű tökéek vagy inkább csutkok is vannak

Az azonban aligha valószínű, hogy az *a* kiesett volna. Dömötör Adrienne személyes közlése szerint ők itt a nyelvjárási *csutok* alakot feltételezik, amiből kiesett az *o* – ennek normalizált alakja lenne a *csutak*. Ez kétségtelenül helytálló elképzelés lehet, a *csutok* alakot tartalmazza az ÚMTsz. (1., 930) is – ugyanitt azonban van *csutkó* is, ami éppúgy elképzelhető ebben a helyzetben. Szerencsénkre ez a probléma a jelen cikk témáját közvetlenül nem érinti, de felhívja a figyelmet arra, milyen könnyű tévedni. Így például a *köverecke* nem *köverecke*, hanem *kövérekké*; a *poroczka* nem *porocska*, hanem *poroszka*; a *bandikat* nem *Szandikát*, hanem *szándékát*, a *hajocskát* nem *hajócskát* és nem is *hajacskát*, hanem *hájacskát*; a *kezkenőcskéket* nem *kézkenőcskéket*, hanem *keszkenőcskéket*; a *patkan* esetében viszont elbizonytalanodhatunk, hogy tényleg *padkán*-e, nem pedig *patkány* (nem az).

Az elkövetkezendőkben a normalizált adatokat nem annyira normalizált formában közlöm, mint a korpuszban szerepelnek. Különösképpen a hangtani sajátosságok tekintetében lesznek hűebbek az eredeti írott alakokhoz, pl. *farkocska* (nem *farkacska*), *holmicske* (nem *holmicska*), *kamarácska* (nem *kamrácska*), *apatika* (nem *patika*), *ajakacska* (nem *ajkacska*). A nem közhasználatú latin jövevényszavak esetében viszont a latinus írásmód fog szerepelni, például *succursusocska* (nem *szukkurzusocska* – *szukkurzus* a Google szerint háromszor fordul elő a neten, mindháromszor nyelvtörténeti adatként). Az eredeti írásmóddal szereplő adatokból a korpuszban felbukkanó, az egybe- és különírásra utaló, illetőleg tagmondathatárt jelölő elemeket töröltem.

A szavak eredetének megítélésében az ÚESz.-t tekintem kiindulópontnak, de bizonyos esetekben attól eltérő forrásokat is figyelembe veszek.

3. Az adatok elemzése

Az alábbi három alfejezetben szófajok szerint rendezve mutatom be a korpuszban fellelt kicsinyítő képzős formákat. A 3.1. alfejezetben a főnevekről, a 3.2. alfejezetben a mellénevekről, határozószókról és határozatlan számnevekről, a 3.3. alfejezetben az igékről lesz szó. Az 1. fejezetben leírtakból az következne, hogy kicsinyítésről csak főnevek esetében beszélhetünk, de a mellénevek esetében is számolhatunk olyan képzőkkel, melyek a jelölt tulajdonság korlátozott (kisebb) mértékű meglétét jelzik, az igék esetében pedig a jelölt események korlátozott (kisebb) mértékű végbemenetelét – ráadásul ezek a képzők formailag is összefüggenek, így együtt tárgyalásuk mindenképpen indokolt.

3.1. Főnevek

Ebben az alfejezetben a kicsinyítő képzős főneveket vizsgálom. A vizsgálatban a köznevekre szorítkozom. A tulajdonnevek számos szempontból másképp viselkednek kicsinyítés szempontjából, mint a köznevek, de még a tulajdonnevek egyes csoportjai is különbözőképpen viselkednek. A településneveket például nem szokás becézni, viszont egyes településnevek kicsinyítő képzős alakokból jönnek létre (*Malacka*, *Nemeske*), ezzel szemben pl. az utónevek kifejezetten gazdagok kicsinyítő (becéző) képzős alakokban. Szóba kerülnek azonban a tulajdonnevek, amikor a közneveknél megfigyeltekhez hasonló jelenségeket mutatnak.

A 3.1.1. alfejezetben a *-kA*, a 3.1.2. alfejezetben a *-cskA* képzős (végződésű) alakokat mutatom be, mindegyikben külön vizsgálva a transzparens és az elhomályosult képzéseket, illetve a hasonló végződésű, de nem kicsinyítő képzéssel született alakokat. A 3.1.3. alfejezetben a két képzőt vetem össze.

3.1.1. -kA végű főnevek

Ebben a fejezetben tárgyalom azokat a főneveket, amelyek -kA-ra végződnek. Ezek szembenállása a -cskA végűekkel ellentmondásosnak tűnhet, hiszen az utóbbiak nyilván az előbbieket egy alcsoportját alkotják. Az elkülönítés egyértelműnek tűnik, amikor transzparens vagy történetileg kimutatható képzésről van szó: -kA képzős főnevekről akkor beszélhetünk, ha az alapszót a -kA elem leválasztásával kapjuk meg: a *forgácska* esetében nincs **forga*, csak *forgács*: ilyen esetekben tehát nem fogunk -cskA képzőt feltételezni. Az elhomályosultnak sejtett képzések esetében azonban nem támaszkodhatunk ilyen formai és szemantikai kritériumokra. Bizonyos esetekben mégis egyértelműek a szegmentálás lehetőségei: például a *fecske* vagy a *kecske* esetében aligha feltételezhetünk -cskA képzőt, hiszen a **fe* vagy a **ke* nem lehetnének tövek. Természetesen nem zárható ki, hogy az eredeti tő erősen rövidült, de ezt inkább csak akkor feltételezzük, ha alapos okunk van rá. Mindenesetre az anyagban nem találtam olyan alakot, amelynek az elemzése ilyen szempontból kétségesnek tűnik.

3.1.1.1. Transzparens kicsinyítés

Transzparens kicsinyítésről akkor beszélhetünk, ha a képzett szó és az alapszó jelentése igen közel áll egymáshoz, és a képző tényleg csak a méretbeli kicsinység vagy a beczés mozzanatát adja hozzá az alapszó jelentéséhez. Ilyenre a korpuszban számos példát találunk:

- (7) a. egyszeri előfordulások (17): *asztalka, dolmányka, erszényke, fillérke, forgácska, íráská, jegyzéske, kegyeske, kosárka, kurucka, levelke, lugaska, madárka, ostorka, pitvarka, szomszédka, tányérka*;
- b. kétszeri előfordulás (4): *angyalka, apóka, asszonyka, inaska*;
- c. háromszori előfordulás (3): *csuporka, legényke, malacka* (+1 településnévként);
- d. négyszeri előfordulás (3): *darabka, menyétke, patyolatka* 'finom, fehér gyolcs';
- e. ötszöri előfordulás (3): *padka, poroszka, szálka*;
- f. hatszori előfordulás: *tehenke*;
- e. 393 előfordulás: *leán(y)ka/lyán(y)ka*.

A fenti alakok szinte mindegyike ma is él, talán a *poroszka* szorult nagyon a szó-kincs perifériájára, alapszava (*porosz* 'ügető, illetőleg az azonos oldalon levő két lábával egyszerre lépő ló') pedig mára talán teljesen kihaltnak tekinthető. Az nem világos, hogy ebben a korban az alapszó ebben a jelentésben használatban volt-e

még, mindenesetre a korpuszban nincs rá példa: az öt kicsinyítő képzős alak mellett az alapszó hiánya azt valószínűsíti, hogy legalábbis erősen visszaszorulóban volt. Figyelemre méltó, hogy a *padka* és a *szálka* esetében a szemantikai kapcsolat az alapszóval ugyan felismerhető, de jelentése mára módosult. Ma a *padka* elsősorban ’útpadka’, s bár előfordul a *pad*dal könnyebben összekapcsolható jelentésekben is (pl. *kemencepadka*), a ’kis pad’ jelentésben sokkal inkább a *padocska* használatos (vö. Kiefer–Ladányi 2000: 168–70, Ladányi 2004: 57). A korpusz adataiban csak ’ülőalkalmatosság’, illetve kifejezetten ’kemencepadka’ jelentésben fordul elő, így a vizsgált korszakban még elég transzparensnek tekinthető. A *szál* elsősorban igen vékony, hosszú és hajlékony dolog (szőr, haj, cérna, fonal, növényi szár stb.), a *szálka* viszont hosszúkás, de nem kifejezetten hosszú, viszont nem hajlékony, hanem kifejezetten kemény dolog (főként fából kihaladt szálka, ill. halszálka). Mivel mind az alapszó, mind a kicsinyített alak már a mai jelentésekben jelenik meg a korpuszban, a jelentésváltozás a vizsgált korban már minden bizonnyal végbement. A *padka* és a *szálka* esetében az is figyelemre méltó, hogy ma már egy szótagú szavakhoz nem kapcsolódhat a *-ka* kicsinyítő képző (Ladányi 2004: 56–7), és már a vizsgált korszakban is legfeljebb a *padka* tekinthető transzparens képzésnek, de valószínűleg ez sem produktív képzés eredménye (bár az ÚESz. szerint 1716-os az első előfordulása).

A *kegyeske* esetében a *tő* elsősorban melléknév, de a Keglevich Miklós feleségének írt levelében, a (8) példában főnévi használatban szerepel (Szépir9. p. 736., 1660):

(8) kerem is, hogy [...] tudosicha egesegrül, az eő kegieskeje, [...]

Bár ezt a korpusz melléknévnek elemzi, nem tűnik úgy, hogy bármi is elliptálva lenne mögüle. Ráadásul a szövegben viszonylag közel, a (9) példában egy hasonlóképpen birtokos személyraggal ellátott alakot a korpusz is főnévként elemez.

(9) Vala nekem egi kegiesem

Azt kell feltételeznünk tehát, hogy itt a szófajváltáshoz a kicsinyítő képzőnek nincs köze, hanem egy már eleve főnevesült melléknévhez járul a kicsinyítő képző.

3.1.1.2. Elhomályosult kicsinyítés

A korpuszban tucatnál is több olyan *tő* van, amelyekben történetileg *-ka* képzőt feltételeznek. Ezek közül néhánynak, ha más alakváltozatban is, de még él a ha-

sonló jelentésű töve: a *tüske* alapszava azonos a *tövissel*, de az önálló **tüis* a korpuszban nem fordul elő (a *tüske* 16 alkalommal, továbbá továbbképezve, családnévként és földrajzi név részeként is előfordul; a *tövis* 18 alkalommal, jelentős részben összetételi tagként, illetve szintén családnévként). A *hurka* a 'bél' jelentésű *húrból* származik, de a kapcsolat ma nem érezhető: a korpuszban a *húr* sem ebben, sem más jelentésében nem fordul elő, de a *hurka* is csak egyszer, így nem kizárt, hogy a korszakban a képzés még transzparens volt. A *róka* esetében szintén él képzetlen formában a töve, de a finnugor eredetű *ravasz* jelentése erősen módosult (az eredetit a képzett változat őrzi) és szófajt is váltott, így a kapcsolat annak ellenére sem érezhető, hogy a *róka* gyakori jelzője a *ravasz*. (Eredeti jelentésében a korpuszban a *ravasz* nem fordul elő: a *hitvány rovasz vagy* – Nádasy Tamás, 1557 – esetében, ha az 'róka' jelentésben is szerepel, nyilvánvalóan annak a melléknév által kifejezett tulajdonságára utal.)

A *pántlika* esetében a képzetlen forma, a *pántli* német jövevényszó kivesztett. A korpuszban sem fordul elő, ám mivel a *pántlika* is csak kétszer (ráadásul egy mondaton belül), nem zárható ki, hogy a kicsinyítés a korpusz által reprezentált korban még érezhető volt.

Bizonyos esetekben a *tő* ugyan él, de a kicsinyítő képző nem közvetlenül kapcsolódik hozzá. A *leányóka* alak viszonylag áttetsző, egyértelműen azonosítható mind a *tő*, mind a képző, de kérdéses az *-ó-* szerepe. Kézenfekvő, hogy ezt is kicsinyítő képzőnek tartsuk, de **leányóra* a korpuszban nincs adat, ráadásul a képző a szakirodalom szerint az ómagyar kor végére elavult (Szegfü 1991: 242). Valójában azonban a keresztnévek becézésében ma is él (l. *Feró*, *Bandó*), és előfordul rokonságnévből képzett becézőszerű alakulatokban (*apó*, *anyó*, *bátyó*), így nincs kizárva (bár valószínűnek sem tűnik), hogy ezeknek analógiája hatott. Az sem kizárt azonban, hogy egyszerű elírásról van szó. A szó POSS.1SG toldalékkal, megszólításként fordul elő (10) (Nád. p. 12–13, 1554).

(10) Tekéntetes, nagyságos, tisztelendő és szerelmes leányókám

Feltételezhetjük, hogy a levélíró eredetileg a *leányom* alakot akarta használni, de írás közben inkább a *leánykám* mellett döntött, így a két alak összekeveredett. Akármilyen is a helyzet, rendkívül perifériális alakról van szó.⁴

⁴ Egyik bírálóm megjegyzi, hogy ez, illetve a lejjebb tárgyalt *fiókásom* alak inkább a házastársak közötti viccelődő hangnemre jellemző. A sajátos képzésmódokat ez aligha magyarázza, bár Nádasy rendszeresen *apókádként* írja alá leveleit, és a *leányókám* esetében felmerülhet, hogy a szokatlan képzőkombinációt az egybecsengés érdekében alkalmazza – ez azonban nehezen lenne bizonyítható.

A *leányókához* hasonló felépítésű alak a *fióka*, mely a korpuszban egyszerű, és szintén egy megszólításban fordul elő: *Szerelmes fiókásom* (Nád. p. 15, 1556 – az ÚESz. szerint ez a *fióka* első előfordulása). Az ÚESz. szerint a *fióka* itt ’fiúcska’ jelentésben fordul elő (a ma általános ’állatok, főleg madarak kicsinye’ jelentést csaknem 250 évvel későbből adatozza). Kérdés, hogy akkor mi az -s képző funkciója? A szövegkörnyezetet figyelmen kívül hagyva melléknévképzőre gondolhatnánk, de a szövegkörnyezetben kevésbé tűnik életszerűnek, hogy a férj a feleségét ’akinek fia(i) van(nak)’ jelentésű szóval szólítsa meg. A szövegkörnyezetből kiindulva inkább a *fiókás* lehet ’fiacska’ jelentésű (abban az értelemben, ahogy a közelmúltig a férfiek szólították a feleségüket *fiacskámnak*), és ebben az esetben az -s-t kicsinyítő képzőnek kell tekintenünk. (Megjegyzendő, a *fiókás* a korpuszban is főnévnek van elemzve.) Ennek a magyarázatnak a nehézsége, hogy az -s-re nem jellemző, hogy közneveknél kicsinyítő képzőként lenne használatos (utóneveknél igen, l. *Jul-i-s*, ill. testesebb képzők elemeként: *Andr-is*, *Kat-us* stb.), bár melléknéveknél van hasonló funkciója (l. *zöld-es* ’kissé zöld’) már a kései ómagyarban is (Szegegy 1992: 306).

Morfológiailag a *leányókához* és a *fiókához* hasonló felépítésű a (11) példában előforduló *gömböke* (Bosz. 156., 1749). Ebben nyilván valamilyen gömböszertű duzzanatról van szó:

(11) egy dió forma halyoggal bé borított nagy gömböki volt a szemébe

Szintén egy másik, kicsinyítő képzővel azonosítható magánhangzó lehetett a -ka előtt a *barka* esetében. A legvalószínűbb magyarázat szerint a *barika* ’báránka’ szóból keletkezett. (Az ÚESz. szerint a magyarázat legnagyobb nehézsége, hogy a *barika* csak mintegy 200 évvel a *barka* első előfordulása után adatolt.) Ha elfogadjuk a magyarázatot, akkor a *barika* esetében is egy másik kicsinyítő képző előzi meg a -ka-t, ám ez esetben egy csonkoló. (A -ka sosem csonkol.)

Sajátos képzés a *sóska* ~ *sócska* (5), melyben az ÚESz. szerint a *só* főnévből képzett *sós* melléknévhez járult a kicsinyítő képző. Ha ez helytálló, akkor aligha beszélhetünk egyszerűen kicsinyítő képzőről, hiszen a szófajváltást a képzőnek kell tulajdonítanunk, a kicsinyítés mozzanata viszont nem merülhet fel. Annak sem a korpuszban nincs nyoma, sem az ÚESz. nem utal rá, hogy a *sóska* kicsinyítő képzős melléknévi használatban (’enyhén sós/savanyú’⁵) adatolva lenne,

⁵ Techert (1931) szerint a *sós* korábban ’savanyú’-t is jelentett, és a mai két íznev szó a *só* : *savató* alternáció alapján bekövetkező jelentéshasadással jött létre (bár a terminust nem használja). Érvként a *sóskút* ’savanyú(vizes) kút’, *sóstej* ’savanyú tej’, *sózó* ’savanyító’ (*alma, körte, szilva*) mellett éppen a *sóskát* hozza. A későbbi szakirodalom szerint azonban legfeljebb arról lehet szó, hogy a *sós*

tehát szófajváltást (konverziót) nem feltételezhetünk. A képet tovább bonyolítja a *sócska* alak, mely egyszer bukkan fel (ezt az alakváltozatot az ÚESz. nem ismeri), ami, ha nem íráshiba, többféleképpen magyarázható. Ha egyszerűen a *sóska* alakváltozata, akkor *-sk-* > *-csk-* hangváltozást kell feltételeznünk, ami, ha ki nem is zárható, nem tűnik valószínűnek.⁶ Feltehetjük azt is, hogy a *só*-ból *-cska* képzővel képzett alak, de az 'apró só' > 'növény' jelentésváltozás is kevésbé valószínű (legalábbis sokkal kevésbé, mint a 'sós/savanyú ízű' > 'sós/savanyú ízű növény'). Ráadásul, ha ezt fogadjuk el, felmerül az a lehetőség is, hogy a *sócska* keletkezett a *sócskából*, mert bár a *-csk-* > *-sk-* változás sem valószínű (legalábbis a magyarban nem tipikus), a képzés egyszerűsödése mégis valószínűbb, mint az ellenkezője.

Hangutánzó, állathívogató szóhoz kapcsolódó *-ka* kicsinyítő képzőt feltételeznek néhány, a korpuszban is előforduló szóban: *birke* 'birka' (3: a *birka* forma nem fordul elő), *csirke* (29+ 1 utótagként), *fecske* ~ *föcske* (7), *kecske* (12 + képzés alapjaként, családnévként képzetlenül és képezve, továbbá a *Kecskemét* földrajzi névben), *pulyka* ~ *póka* (5 + családnévként és településnév részeként is). Ezek eredetét az ÚESz. általában bizonytalannak mondja, esetenként más származtatásuk is felmerül. Kérdéses az is, hogy egy hangutánzó- vagy hívogatószóhoz kapcsolódó, főnevet létrehozó elemet nevezhetünk-e kicsinyítő képzőnek.

Végül akad néhány olyan szó, amelyben az ÚESz. *-ka* képzőt feltételez, de a tő mibenlétét bizonytalannak mondja: ezek a *csutka* (1), a *karika* (15, összetélteli tagként is) – az utóbbi esetben a *kerül* családjához tartozhat a tő (vö. (*kacs*)*karingó*), ill. *szilke* 'széles szájú öblös cserépedény'. A tövek bizonytalansága miatt itt is kérdéses, hogy beszélhetünk-e kicsinyítő képzőkről.

3.1.1.3. Nem kicsinyítő képzős *-ka* végű főnevek

Jelentős azon *-ka* végű szavak száma, amelyek biztosan nem kicsinyítő képzősök. Ezek közé főként jövevényszavak tartoznak, de vannak más módon keletkezett szavak és ismeretlen eredetűek is.

eredeti 'savanyú' jelentése mellett jelent meg a 'sós', és maga *só* ebből vonódott el (MSzFE. 3: 544–5; TESz. 3: 502–3, 564; UEW. 54–5; ÚESz.), bár ezt a feltételezés is – hangtani okokból – bizonytalan.

⁶ Egyik bírálóm felveti, hogy a *sócska* > *sócska* változás esetleg megtámogatható a *baraszk* > *barack* párhuzammal. Ha így is van, ez a támogatás aligha tekinthető perdöntőnek, vagy akár erősnek, különös tekintettel arra, hogy a *-szk* > *-ck* változás tövégen tapasztalható (vö. *palack*, *tarack*, melyek végén a kapcsolat szintén *szk*-ra megy vissza).

3.1.1.3.1. Jövevényszavak

A jövevényszavak kisebb részében a *-kA* végződés az átadó nyelvben kicsinyítő képző, de ez a magyarban nem érezhető (ezekben az esetekben az alapszót sosem vettük át). Az ide tartozó szavak mind valamelyik szláv nyelvből származnak: *batka* ~ *bapka* 'garas, fillér', *csipke* (eredetileg 'tüskécske', 'nyilacska', a magyarba már növénynévként került; a 'cakkos ruhaszegély' jelentésű *csipkét* l. lejjebb), *kocka* (a szlávban eredetileg 'csontocska', de a magyarba már a 'játékkocka' jelentésében került), *lapocka* ~ *lapicka* (eredetileg 'lapátka', ez a jelentés a magyarból is adatható, de az anatómiai jelentésében is átvétel), *macska* (eredetileg 'kismacska, nőtény macska'), *mátka* (amennyiben az 'anya' kicsinyítő alakja, szemantikai okokból bizonytalan), *pesztonka*, *rocska* (már a szlávban 'nyeles edény' < 'nyél' < 'kezecke').

A jövevényszavak többségében azonban a *-kA* eredetileg sem képző, vagy nem kicsinyítő képző. Az ide tartozó szavak eredetüket nézve jóval változatosabbak, a szláv eredetűek mellett ótörök, német, olasz és latin jövevényszavakat is találunk, köztük: *bárka*, *béka*, *betonika*, *bika*, *boka*, *csuka*, *dajka*, *galuska*, „hettzike” ?*heccike* 'hacuka', *judika* ('nagyböjt ötödik vasárnapjának miséje' < lat. *judica!* 'ítélj meg!'), *kamuka* 'damaszt szövet', *kancsuka* 'rövid nyelű, vastag szíjból font korbács', *laska*, *lektika* ~ *leptika* 'kétkerekű kocsi, kordé', *majolika* (← *Mallorca*), *munka*, *muszka*, *muzsika*, *pálinka*, *patika* ~ *apatika*, *pletyka*, *portéka* ~ *partéka*, *praktika*, *puska*, *szarka*, *szecska*, *uborka* ~ *buborka* ~ *ugorka*, *unoka*, *véka*.

A fentiek közül az *unoka* esetében elképzelhető, hogy a kicsinyítő képző hatott a szó alakjára, de az is lehetséges, hogy eleve a nőnemű alak került a magyarba, vagy hogy az *a* elhomályosult birtokos személyrag.

3.1.1.3.2. Belső keletkezésű, nem képzett *-kA* végű szavak

Két olyan szó van, amely az ÚESz. szerint elvonással keletkezett. Egyik esetben sem beszélhetünk igazi elvonásról, mivel nem tudunk olyan feltételezett képzőelemet megnevezni, melyet elhagyhattak. A *boszorka* a *boszorkány*ból keletkezett, ám olyan *-ny* képzőről, amelyet benne felfedezni vélhettek, nem tudunk. Az ÚESz. a legkorábbi adatot 1798-ból ismeri, de a korpuszban 1692-ből és 1754-ből van példa (Bosz. 506, ill. Bosz. 201.), továbbá 1702, 1714-ből és 1749-ből van olyan „boszorkának” adat, amelyet a korpuszban a *boszorkány* alakjának elemeznek (Bosz. 12., Bosz. 24., Bosz. 426) – ezekben az esetekben eldönthetetlen, hogy a *boszorka* alakja szerepel, vagy jelöletlen a nazális hosszúsága. Az azonban okkal feltételezhető, hogy az új alak megjelenésében a *-kA* kicsinyítő képzős alakok valamilyen szerepet játszottak.

A másik példa a *csipke* 'cakkos ruhaszegély', amely a *csipked* igéből jöhetett létre, bár hasonló funkcióban *-d* képzőt nem ismerünk (és az előtt is *é-t* várnánk *e* helyett). Itt valamilyen szerepet játszhattak a *-kA* kicsinyítő képzős alakok, sőt, ebben az esetben a szemantika szerepe is világosabbnak tűnik, hiszen a *csipke* tipikusan apró. (Alternatív magyarázata, hogy a *csipke* növénynévből jött létre.)

3.1.1.3.3. Ismeretlen eredetű szavak

Az ÚESz. ismeretlen eredetűnek mondja az *atka*, a *béke* és a *sáska* szavakat. Az utóbbi esetben kézenfekvőnek tűnhet, hogy a *sás* növénynév kicsinyítő képzős alakjából jött létre: ez nemcsak formailag transzparens: fűfélék között élnek és azokat fogyasztják, rejtőszínüknek köszönhetően azokra hasonlítanak. Bármilyen kézenfekvőnek tűnik ez a magyarázat, az etimológiai szótárak még csak téves etimológiaként sem említik. Horváth László és Gugán Katalin hívta fel a figyelmet arra, hogy ezt a szómagyarázatot már Mártonfi (2015) is felvetette.

Az ÚESz. szerint a *csomorika* a *csomó* főnév *-ika* képzős alakjából keletkezett⁷ (a képzőre a *borsika* és a *torzsika* alakokat hozza párhuzamnak), de az *-r*-eredete nincs tisztázva. Ehhez hozzátehetjük, hogy az *ó* rövidülése is magyarázandó lenne. Az ÚESz. említ egy *csomoros* 'csomós, göcsörtös' melléknevet is, ami feltételezné egy egykori *csomor* 'csomó, göcsört' tő meglétét. A bizonytalanságok miatt ezt a szót célszerűbb ismeretlen eredetűnek tekinteni.

A korpuszban előfordul a *csontorka* szó is (KBosz. 19., 1584):

(12) az Fazakasné megfenyegette, hogy csontorkájából kiragattya nyelvét, addég nem nyugszik

A szót az ÚESz. nem ismeri. A CzF. szerint 'csorba, törött, üres fog'. Az ÚMTsz. szerint 1. 'kis csont, csontszilánk', 2. 'favágótőke mellett lehullott faszilánk, fahulladék', 3. 'torzs, kocsány', 4. 'vadhajtás'. Az EMSzT-ben ugyanez a példamondat szerepel, ott a 'tő, gyökér' jelentést tulajdonítják neki. A feltételezhető **csontor* tövet nem sikerült adatolni, de az ÚMTsz. ismer *csontorgó* 'a kihullott fogak közt megmaradt egy-egy fog vagy fogcsonk', illetve *csontorog* 'sántít' szavakat, melyek talán összefüggenek, és ugyanarra a **csontor* töre vezethetők vissza. A kérdés tisztázásáig ezt a szót is célszerű ismeretlen eredetűnek tekinteni.

⁷ Hoz példát *csomorka* formára is, de a két alak történeti viszonya tisztázatlan.

3.1.2. -cskA végű főnevek

Az alábbiakban tárgyalom azokat a szavakat, melyekből akár szinkrón szinten, akár történetileg a -cskA képző szegmentálható ki, illetve azokat a szavakat, melyek töve -cskA-ra végződik, és bár morfémahatár előtté sem a szinkroniában, sem a diakroniában nem mutatható ki, a -cs- és a -kA között sem sejthető ilyen.

3.1.2.1. Transzparens képzés

A -cskA képzős transzparens képzésekre még több példát találunk, mint a -kA képzősekre (13).

- (13) a. egyszeri előfordulás (79): *ágyacska, ágyúcska, ajándékcocska, baltácska, barmocska, beneficiumocska, betűcske, bogaracska, borjúcska, cipőcska, csizmácska, csuprocscsa, diócska* (továbbképezve), *disszertációcska, disztichonocska, erőcske, eszezske, falatocska, falucska, farkocska, farocska, fejecske, fejszécske, forintocska, fogacska, fortaliciumocska, földecske, füvecske, gallyacska, gödrőcske, hájacska, harangocska, hasacska, hasznocska, holmicske* (!), *húgyocska* 'vizeletecske', *húsocska, ifjúcska, instrumentumocska, írásocska, jelecske, juhocska, kamarácska, karikácska, karocska* (de l. lejjebb), *keszkenőcske, kurvácska, lakatocska, lelkecske, madzagocska, menyecska* (!), *mogyorócska, nehézségecske* ('neheztelés?'), *nyájacska*,⁸ *patakocska, palánkocska, papirosocska, patikácska, politikácska, porciócska, prémecske, reménységecske, részecske, rétecske, sajtocska, succursusocska* (*succursus* 'segítség, támogatás'), *szeletecske, szénácska, szikrácska, tagocska, talpacska, táncocska, tócska, tungocska* '(Balaton mellékén) káposztás hordó' (CzF.), *uzsonnácska, városocska, versecske, vesszőcske, vizecske*;
- b. kétszeri előfordulás (15): *ablakocska, ajakacska, asztagocska, bőrőcske, cédulácska, gyümölcsőcske, kezezske, kocsicska, költségecske, láncocska, mellecske, nyelvecske, tejecske, tinócska, tornyocska*;
- c. háromszori előfordulás (10): *csomócska, gyermekecske, jószágocska, keresztécske, lovacska, marhácska* ('szarvasmarha' és 'vagyon' is), *nevecske, palackocska, szőlőcske, zsírocscsa*;

⁸ „Itten egyébbül nincs fogyatkozás, hanem hogy kerek orrú majorság nincsen, de Turcsányi instálni akar előtted, hogy gratiádbul valamely **nyájacska**ra kaphasson.” (Kár. 206.) – A szó jelentése itt nem világos, alighanem inkább a 'nyájasság', mint a '(birka)nyáj' jelentéshez kapcsolódik.

- d. négyseri előfordulás (7): *borocska, hordócska, ingecske, kertecske, lábacska, pénzecske, tálacska*;
- e. ötszöri előfordulás (3): *csontocska, kövecske, unokácska*;
- f. hatszori előfordulás (2): *könyvecske, ládácska*;
- g. hétszori előfordulás (4): *darabocska, szívecske, szolgálcska, ruhácska*;
- h. többszöri előfordulás: *házacska* (9), *fácska* (10), *levelecske* (10), *húgocska* (19), *fiacska* (125), *menyecske* (161).

A fenti képzések közül csak a leggyakoribb, a *menyecske* (ill. esetleg a *menyecska*, erről l. lejjebb) nem teljesen transzparens, de az etimológiai kapcsolat ebben az esetben is feltűnő.

A felsorolt alakok nagy része ma is természetesnek hangzik, csak néhány furcsa alakulattal találkozunk. A *tungocska* 'hordócska' teljesen ismeretlen, de a korban a képzés teljesen transzparens lehetett, mivel a *tung* 'hordó' is előfordul, bár talán már korábban is csak tájszóként élhetett (négy előfordulásából háromszor ugyanaz a Kanizsai Orsolya használja, aki a kicsinyített alakot is).

Mai szemmel kissé furcsa képzés a *kocsicska*: a Google-ben a toldalékolatlan alakra rákeresve szinte csak családnévként bukkan fel, továbbá köznévként Gábor Andor *A villamos* című versében, illetve néhány népies szövegben (gyerekmondókában, erősen nyelvjárási szövegben). Ezzel szemben a toldalékolatlan *kocsika* alakra számos találat van mai köznyelvi szövegben is. Kiefer–Ladányi (2000: 169) szerint az *i*-re végződő szótövek többnyire a *-ka* képzőt kapják (a *kocsicska* alakot kifejezetten lehetetlennek mondják).

Sajátos a *tócska* – ma a *tó*-nak a *-cska* kicsinyítő képző a *v*-vel bővülő tőalakjához járul: *tavacska*. A mai alak azonban az egész korpuszban nem fordul elő – igaz, a *tócska* is csak egyszer.

Szokatlanok mondhatók az olyan latin jövevényszavakon alapuló képzések, mint a *beneficiumsocska, disszertációcska, disztichonocska, fortaliciumsocska, instrumentumsocska, politikácska, succursusocska*. Ezek egy része azért szokatlan, mert alapszavukat sem használjuk; másrészt ritkán kerül a képző egy-két szótagosnál hosszabb tövekre. Részben ezért szokatlanok az olyan alakulatok is, mint a *nehézségecske, reménységecske*, de akár a *költségecske* is. Utóbbi esetekben nem is annyira a hossz a szokatlan, mint az, hogy elvont fővevekről van szó (ahogy a többi alakban és bizonyos idegen alapszavú képzések esetében is). Kiefer–Ladányi (2000: 169) kifejezetten a kicsinyítés alapfeltételének mondja, hogy konkrét főnév legyen a képzés alapja. Ez nyilván túl kategorikus kijelentés, hiszen számos esetben elvont fővevek is kaphatnak kicsinyítő képzőt, ráadásul szemantikailag is tökéletesen megfelelnek a kicsinyítés legklasszikusabb fogalmának: *örömöcske* 'kis öröm', *reményecske* 'kis remény' – kétségtelen azonban,

hogy ezek ritkábbnak és jelöltebbnek tűnnek, mint a konkrét főnevek kicsinyítései.

Két kicsinyített forma a magánhangzó-harmónia szempontjából tűnik szokatlanak: a *holmicske* és a *menyecska*. A *holmicske* kevésbé meglepő, hiszen összetételről van szó, mely mára elhomályosult, de kezdetben nyilván az utótaghoz igazodtak a toldalékok. A *holmi* toldalékoltság alakjainak vizsgálata azt mutatja, hogy a korszakban a toldalékolása ingadozott, a rendelkezésünkre álló adatok viszonylag kiegyensúlyozott képet mutatnak (1 *holmimet* vs. 3 *holmimat*, 1 *holmije*, 3 *holmijét* vs. 1 *holmiját*, 1 *holmijai*, 1 *holmival* – ingadozás akár egyazon szerzőnél is). Ezzel szemben a *menyecska* nehezen magyarázható, különösen a rengeteg *menyecske* mellett, de a *meny* semmilyen inflektált vagy képzett formája nem mutat máshol hátul képzett magánhangzós toldalékokat: a legvalószínűbb, hogy elírás. Talán elírás az *Ingecskéjének* 'ingecskéjének' is – van *Engecskéjénél* 'ingecskéjénél' is, és a diszharmóniára nincs kézenfekvő magyarázatunk. Hasonlóan szokatlan az *Évicska*⁹ becézett utónévi forma is, bár ebben az esetben a hátsó magánhangzóval való toldalékolás magyarázható azzal is, hogy a töből egy hátul képzett magánhangzó törlődött (vö. *tiszta* : *tisztított*/**tisztített*) – igaz, az *-i* kicsinyítő képzőnek (néhány más kicsinyítő képzővel együtt) éppen az a sajátossága, hogy a harmónia szempontjából új tövet hoznak létre, azaz a tő paradigmáján belüli harmonikus uniformitás alól kivételt jelentenek (vö. Rebrus–Szigetvári 2021). Az adatok azt sugallják, hogy esetleg ez nem mindig volt így, de az is lehet, hogy az *Évicska* képzése nem a magyarban, hanem valamilyen szláv nyelvben történt (vö. cseh *Evička* – a helyzetet bonyolítja, hogy a formát használó Keglevich Miklós inkább horvát kötődésű, a horvátban viszont nem sikerült hasonló alak nyomára bukkanni).

Néhány további esetben a képzés szemantikailag transzparensnek tűnik ugyan, de morfológiai furcsaságokat találunk a képzett alakokban.

A *hugicska* a 19 *húgocska* mellett csak egyszer fordul elő. Bár teljesen nem zárhatjuk ki, hogy elírás, inkább úgy tűnik, hogy az *-i* kicsinyítő képzőhöz kapcsolódik a *-cska*. Ennek ellentmond, hogy ilyen szerkezet csak ebben az egy esetben fordul elő, és hasonló *-i* képzős formák (*húgi*, *hugica* stb.) nem fordulnak elő. Ugyanakkor keresztneveken már megjelennek hasonló képzések (*Anyicska*, *Evicska*, *Katica*, *Dorica*), és előfordul a *csomornyica* növénynév, mely minden bizonnyal a fentebb (3.1.1.3.3.) már tárgyalt *csomorika* szóval függ össze.

Másfajta morfológiai sajátossággal rendelkezik a *karjacska*, amely a *karjacskáit* („karjacskajit”) formában jelenik meg (Bosz. 32., 1715.). Úgy tűnik,

⁹ A szó első magánhangzóját a korpusz normalizálása alapján tekintjük [é]-nek, az eredetiben mindig <E> szerepel.

itt a kicsinyítő képző a birtokos személyranggal ellátott alapszóhoz járul, majd a birtokos személyrag ismét kikerül. Észre kell vennünk, hogy ez a szerkezet jó néhány szónál (melyek alapszavához az egyes szám harmadik személyű személyrag *j* nélkül járul, a *tő* viszont nyitótó vagy utolsó szótagjában kerekítetlen elől képzett magánhangzót tartalmaz) nem is különbözhet a szabályos képzéstől, mint például a szemantikailag közel álló *kezecske* vagy *lábacska* esetében. Más kérdés, hogy ugyanebben a szövegben az utóbbi *Lábocskája* alakban van írva: talán az *á* utáni *o*-zás esetről van szó (vö. Fodor 2001: 336). Ugyanebben a szövegben e jelenség számlájára írhatók az *utáno*, *nálo*, *tapogatás*, *házáro*, *házbo*, *oskolábo* stb. alakok is.

A *fiacska* esetében nem egyértelmű, hogy a *fi* nyitótó, és ezért járul hozzá *-a*-val a *-cska*, vagy történetileg birtokos személyrag van benne: a korpuszban és szinte minden előfordulásában egyes szám harmadik (ritkábban első) személyű birtokos személyranggal van ellátva (esetenként előfordul többes szám első vagy harmadik személyű is). Ezzel szemben a ma már jóval gyakoribb *fiúcska* a korpuszban egyszer sem fordul elő.¹⁰

Hasonló, de még rejtélyesebb a *javacska* (Bark. 241., 1709) esete, ennek ugyanis a jelentése sem világos. Itt a feleség arról ír, hogy egy bizonyos Diószegi megint rosszabbul van, és úgy járt, mint Pirinyi Pál cselédjük a tánccal (?). Ezek siránkoznak, de Barkóczy nem csatlakozik hozzájuk. A normalizált szöveget mutatja a (14) példa:

- (14) Csak ráhagytam eddig, noha én sem szeretem, hogy oly vastag terminussal élnek. Kivált a *javacskája* nehezen veszi fel. Én ugyan a kínos nyavajának is tulajdonítottam még eddig rész szerint.

Nem világos, hogy értendő itt a „vastag terminus” (a ’határ’, ’határjelölő’, ’vég’, ’határidő’, ’szabály’ jelentések egyike sem illik egyértelműen ide), így az sem, hogy mi az a „javacskája”, ami „nehezen veszi fel” (mit?). Feltehető, hogy a *javacskája* itt vagy a ’jobbik része’, vagy a ’nagyobbik része’ jelentésű *java* tőből

¹⁰ A puszta tőalakokra rákeresve a Google ilyen arányokat ad ki: *fiúcska* 662.000, *fiacska* 4.930. Ha az egyes szám harmadik személyű, további toldalékokat nem tartalmazó alakokra keresünk, az arány szinte megfordul: *fiúcskája* 1.970, *fiacskája* 267.000. Bár a Google számai sokszor megbízhatatlannak (vö. Kilgarriff 2007), ezek az aránykülönbségek egyértelműek. Az is világos, hogy többeli aktív birtokos személyrgról nem beszélhetünk, hiszen az nem váltakozik a szóvégivel együtt, de a két alak közötti arányok megőrződnek (*fiúcskám* 1.870, *fiacskám* 47.300; *fiúcskád* 575, *fiacskád* 13.600; *fiúcskátok* 2, *fiacskátok* 75). Inkább arról lehet szó, hogy a *fi(a)* kicsinyítő képzős alakja is alapvetően rokonságnévként funkcionál, ezért gyakrabban kap birtokos személyragot, mint a *fiú* kicsinyítő képzős alakja. (A szám adatok a 2023. március 7-i kereséseken alapulnak.)

képződik, ami viszont a *jó* egyes szám harmadik személyű személyragos alakja (és morfoszintaktikailag aktív is, hiszen szemantikailag semmi nem lehet java anélkül, hogy valaminek a java lenne). Úgy tűnik, ebben az esetben is egy egyes szám harmadik személyű birtokos személyragos alakhoz csatlakozik a kicsinyítő képző. Az EMSZT. a *javacskát* a 'valaminek a jobbik része' jelentése mellett 'vagyontárgy' és 'vagyonka' jelentésben is hozza, szinte mindig személyragos formában, egy kivétellel:

(15) Ez megh irt *jouaczkakat* penigh az giermekekkel, edgieót, az Atiafiak akarattiabol, hagiok Vigh Lászlónál, vgi mint edes Apiok kezel

Ez talán úgy magyarázható, hogy a személyragos alakokból vonták el a személyragtalan tövet. (A 'vagyonka' jelentésben felmerülhetne, hogy a *javak* 'a vagyonszössessége' tövéhez, a többesjel törlésével járul a képző, a 'vagyontárgy' jelentésben azonban, mint itt, ilyesmi nem feltételezhető.)

3.1.2.1. Elhomályosult képzés

A *-cska* képzős szavak között a *ruzancska* tűnik a leghomályosabbnak, ennek sem jelentése (a szövegkörnyezetet a [16] példa mutatja), sem eredete nem világos (a horvát *ružan* 'csúnya, rossz, gonosz' talán a megfejtés kulcsa lehet ennél a zalai adatnál, talán valamilyen betegségnévről van szó).

(16) el menvén tölö csak hamar másnap megh szolamlott, és semmi *ruzanczkáio* sem lett

Ezzel szemben a formai szabálytalanság ellenére szemantikailag teljesen átlátszó a *pogácska* (1), *gyermecske* (3) és az *ablacska* (4). Ez az a pont, ahol a szláv hatás felmerülhetne, hiszen a szlávban a *-ka* kicsinyítő képző előtt jellemző a $k > \check{c}$ palatalizáció.¹¹ Pl. szlovák *fajka* 'pipa' → *fajočka*; *kocka* 'kocka' → *kocôčka*; *ruka* 'kéz' → *ručka*; *otázka* 'kérdés' → *otázočka*; *mačka* 'macska' → *mačička*; *kvapka* 'csepp' → *kvapôčka*; *sliepka* 'tyúk' → *sliepočka*; (*svieca* 'gyertya' → *sviečka* → *sviečočka*; *topánka* 'cipő' → *topánočka*; *vljajka* 'zászló' → *vlajočka* stb.¹² Kézenfekvő lenne a feltételezés, hogy a *gyermecske* és az *ablacska* esetében a *-ka* képző ezt a mintát másolva járult a tőhöz (és az ilyenekből való elvonással

¹¹ Természetesen itt történetileg van szó palatalizációról.

¹² A palatalizációt más jelenségek is kísérik. A szóvégi *-a* ezeknél a szavaknál mindig a nominativus singularis végződése, nem része a tőnek.

lehetne magyarázni a *-cskA* létrejöttét). Ugyanakkor meggyőzőnek tűnik az a magyarázat is, hogy ezek a *-cskA* képzős alakokból jöttek létre haplológiával. Juhász Jenő például ilyen módon magyarázza a *csicska* szó (jóval későbbi) keletkezését is: „Minthogy ugyanis a *csicska* rövid, kis *csík* volt, mely a zubbonyújjnak csak az elejére volt felvarrva, a szó véleményem szerint voltaképpen *csikocska* volt, s egyszerejtéssel, mint pl. *Pispéki*-ből *Piski*, *Csipkekerek*-ből *Csipkerek*, *pogácsácská*-ból *pogácska* lett a gyakori használat következtében, úgy lett a *csikocska* szóból *csicska*” (Juhász 1943). Tekintve, hogy a *pogácska* alak csak így magyarázható, illetve hogy ezek az alakok késeiek ahhoz, hogy a *-cskA* keletkezését magyarázzák, továbbá a szláv hatásnak más jelei nem mutatkoznak, a haplológiás magyarázatot kell elfogadnunk.

3.1.3. A *-kA* és *-cskA* képzők összehasonlítása

Ha a pusztá számadatokat nézzük, láthatjuk, hogy a *-cskA* sokkal gyakoribb, mint a *-kA*. Ha azonban figyelembe vesszük, hogy a *-kA* használatára fonotaktikai megkötések vonatkoznak (nem fordulhat elő egy szótagú tövek után, magánhangzóra – kivéve *i* – végződő tövek után, zárhangok után stb.; vö. Kiefer–Ladányi 2000: 168; Ladányi 2004¹³), és ha csak azokat a *-cskA* képzős szavakat számoljuk, amelyek valóban versenyben vannak a *-kA* képzősökkel (tehát ahol a *-kA* képző előfordul, pl. ma is találkozhatunk az alábbi tövek *-kA* képzős alakjaival: *bogárka*, *csuporka*, *disztichonka*, *gödörke*, *íráska*, *papíroska*, *gyümölcske*, *darabka*, *levélke* stb.), a különbség lényegében kiegyenlítődik:

(17) a. egyszeri előfordulás (14): *barmocska*, *beneficiumocska*, *bogaracska*, *csuprocscsa*, *disztichonocscsa*, *forintocscsa*, *fortaliciumocscsa*, *gödröcske*, *hasznocscsa*, *holmicske*, *instrumentumocscsa*, *írásocscsa*, *papirosocscsa*, *succursusocscsa* (*succursus* 'segítség, támogatás'), *városocscsa*;

¹³ A zárhangokra vonatkozó megszorítást Ladányi (2014: 61) feloldja. Érdekes megvizsgálni, hogy az általa felsorolt esetekben a Google (2023. 06. 26.) hány találatot ad a toldalékolatlan alakokra (*-kA* : *-cskA*). Egyes esetekben az arány meglehetősen kiegyenlített: *mondat* (14e : 14e), *tized* (9 : 10); más esetekben egyértelmű a *-cskA* preferenciája: *történet* (8,5e : 49e), *beszéd* (81 : 540), *galamb* (3,8e : 38e), *veréb* (2,3e : 14,7e); egy esetben a *-kA* enyhe preferenciáját tapasztaljuk: *ügyvéd* (798 : 501) – ami különösen annak tudatában furcsa, hogy az utótag egy szótagú mivolta is e képző ellen szólna. (L. még *honvédka* (203), *honvédke* (101), *honvédocscsa* (3), *honvédecscse* pedig egyáltalán nem fordul elő; továbbá *húsvétka* (10 – igaz, nem mind meggyőző adat), *húsvétke* (1), de csak egy *húsvétocscsa*, *húsvédecscse* meg nincs is.) Az arányok megtévesztőek lehetnek, a *család* esetében például 8,5e találatos *családka* szinte csak tulajdonnévként fordul elő, míg 1,4e találatos *családocscsa* tűnik a szabályos kicsinyített alaknak. A *nábobka*, ill. *nábobocscsa* a Google szerint kizárólag Ladányi műveiben fordulnak elő (toldalékolatlanul).

- b. kétszeri előfordulás (3): *gyümölcsöscke, kocsicska, tornyocska*;
- c. hétszeri előfordulás (1): *darabocska*;
- d. tízszeri előfordulás (1): *levelecske*.

Természetesen a szóban forgó korlátozások a mai nyelvre érvényesek, és amint láttuk, kivételek mindkét irányban vannak: egyrészt egy szótagúakhoz is járul transzparens *-ka* képző (*padka* 'ülőalkalmatosság, kemencepadka'), másrészt *i* végű tőhöz is járul teljesen transzparens *-cska* képző (*kocsicska* 'kocsika').

3.2. Melléknevek, határozószók és határozatlan számnevek

Az alábbiakban szófajok szerint tárgyalom azokat az alakokat, amelyek melléknévként, határozószóként vagy határozatlan számnévként fordulnak elő.

3.2.1. A melléknévként előforduló alakok

Csak melléknévként fordulnak elő egyes transzparens *-ka* képzős alakok:

- (18) a. egyszer: *ártatlanka, haragoska, kevélyke, vidámka*;
- b. háromszor: *előhasika*.

Ezek közül éppen a ma már kihaltak tekinthető *előhasika* fordul elő többször is, mindháromszor Zala megyei boszorkányperben (kétszer ugyanabban). Alapszava, az *előhasi* 'első ízben vemhes' is csak négyszer bukkan fel, ebből egyszer abban a boszorkányperben, amelyben a két *előhasika*, egyszer pedig egy újabb Zala megyei, illetve egy-egy Somogy és Sopron megyei perben. Mindez azt sejteti, hogy a szó elterjedése már korábban is földrajzilag korlátozott lehetett, és a Nyugat-Dunántúlon fordult elő.

A transzparens kicsinyített melléknevek esetében a kicsinyítés inkább becéző, mint valóban kicsinyítő funkcióban nyilvánul meg, ugyanakkor utalhat a jelzett szó denotációjának kicsiségére is.

Ami a nem transzparens eseteket illeti, ide elsősorban színre utaló kifejezések tartoznak. Az ÚESz. szerint a *tar* 'több színű, foltos, tarka' kicsinyítő képzős származéka a *tarka* (18 előfordulás). Maga a *tar* egy kivétellel csak család- vagy ragadványnévként fordul elő a korpuszban, és az egy előfordulásakor is inkább a 'kopasz' jelentése sejtethető: „valaki talán tar ebagnő vagy on itt az uccában?”. A *tarka* ikerítésével keletkezett a *tarkabarka*, melynek *-ka* végződése így csak nagyon áttételesen tekintendő kicsinyítő képzőnek, ugyanakkor játékosága miatt közelebb áll a kicsinyítő képzős alakokhoz (l. 4. pont). Hasonló a *szürke*, mely szintén 18-szor fordul elő, illetve a *szőke*, mely melléknévként csak

hatszszor, de családnévként (beleértve a *Szőkéné* alakjait) csaknem százszor. Ezek az ÚESz. szerint a hasonló jelentésű *szür, ill. *sző melléknevekből jöttek létre kicsinyítő képzővel: a korpuszban sem alapszavuk nem bukkan fel, sem arra nem utal semmi, hogy ezek bármilyen értelemben kicsinyítőként lennének használatosak. A *nyalka* 'csinos, daliás' az ÚESz. szerint kicsinyítő képzős, és egy 'nyál, nyálka' jelentésű alapszóból vezeti le (melyek a *nyál* főnévvel és a *nyal* igével függenének össze); szerinte „szemléleti alapja esetleg az lehet, hogy az anyaállatok kicsinyeiket nyállal mosdatják” – az állatkölykök mosdatása és a csinosság közötti összefüggés azonban távol áll az egyértelműtől, és az sem világos, hogyan lesz egy kicsinyített főnévből melléknév. (A jelentéssel kapcsolatban a szócikk a *nyal* szócikkben említett *nyalóka* 'orkos, nyalánk, fontoskodó semmittevő' szóhoz irányít, de ott ez a kérdés nem merülhet fel, hiszen a kicsinyítés alapja melléknévi igenév. Meglepő módon a *nyalóka* főnévi jelentésére a szótár nem is utal.)

Transzparens *-cska* képzős alakok a következők: *színűcske, pirosacska, nehezecske, nagyobbacska, bővebbecske, kisebbecske* – ezek mind csupán egyszer fordulnak elő. Mint látható, az alakok fele középfokban áll, és ehhez az alakhoz járul a kicsinyítő képző. Mivel itt nem kivételes jelenségről van szó (inkább a *kicsikébb, nagyocskább* típusú alakok tekinthetők ritkának), ez a jelenség elég nagy elemzésbeli kihívást jelent azoknak, akik egyszerre hisznek abban, hogy a középfoknak jele, a kicsinyítésnek képzője van, illetve hogy a képző–jel–rag sorrend szigorú, és csak kivételes esetekben íródik felül (vö. Keszler szerk. 2000: 57–62).

Míg az alapfokú kicsinyített melléknevek szemantikailag a *-ka* képzősekhez hasonlóak, a középfokúaknál inkább a *kissé* határozószó jelentéséhez hasonlóak, azaz a fokozás sugallta viszonylagos különbség kisebb, korlátozott voltát jelölik, legalábbis az eleve nagyobb méretet jelölő melléknevek esetén. A kisebb méretet jelölőknél interpretálhatók úgy is, mint a kicsiség megerősítői, azaz a lehet 'valamivel kisebb', de egyszerűen 'apróska' is.

Egyetlen nem transzparensnek tűnő alak van, az *ócska*, az viszont tizenegyszer fordul elő. A legtöbb esetben csak sejtethetjük, hogy a mai 'vacak', és nem az eredeti 'régicske, öregecske' jelentésben szerepel. Egy alkalommal (19 – normalizált változat) ugyan az *újjal* van szembeállítva, de itt sem egyértelmű, hogy az eredeti jelentésében szerepel (Bark. 61., 1705).

(19) ha *ócska* ing volna kegyelmed körül, aki csak hasogatni való, alkalmatosság adatván, elvárja, újat küld érte, ha szükség

Csak egy kicsinyített melléknév van, mely melléknévként és belőle alkotott határozószóban is szerepel: a *későcske* és a *későcskén*.

3.2.2. A csak határozószóként előforduló alakok

Szintén az *-n* raggal (képzővel?) alakult határozószók a *rosszacskán* 'rosszul' (*kevés ideig rosszacskán volt*) és a *szaporábbacskán* 'szaporábban (gyakrabban? gyorsabban?)' (20), de ezeknek az alapszavuk melléknévként nem fordul elő a korpuszban. Csak egy példa van arra, hogy a határozószó tárgyragos: *kicsikét* (a *kicsike* nem fordul elő).

(20) a méltóságos úrfinak *szaporábbacskán* udvarolnék én

Külön figyelmet érdemelnek a *jó* melléknévből kicsinyítő képzővel alakult határozószók. A *jócskán* ötször fordul elő, kétszer (Bark. 259., Bark. 262.) a 'jól' ('úgy-ahogy jól?') jelentésben (21), háromszor a mai 'bőven' jelentésben (Bosz. 100., Kár 281., Peregr1. 24.).

(21) a. Asszony anyám is most *jócskán* van...

b. ... azolta *jócskán* lévén a szemével...

Kétszer annyi esetben, tízszer jelenik meg a középfokú alakból képzett kicsinyített forma, a *jobbacskán*: kilenc alkalommal a létigével, egyszer az *érezte* (*magát*) állítmánnyal, ezek tehát meglehetősen transzparens formák (eltekintve attól, hogy a teljesen képzetlen melléknévből alkotott határozószó nem *jón*, hanem *jól*). Ezeken kívül háromszor előfordul a „*jobbatkán*” alak is (mindig létigével), amelyben a korpusz *jobbadkán* normalizása alapján az *-Ad* és a *-kA* kicsinyítő képző kapcsolata tételezhető fel. Ezt erősíti meg a *jobbadon* alak hétszeri előfordulása, ugyanakkor **jobbad* és **jobbadka* nem adatolható. Ez viszont arra utal, hogy a morfémák és a szóalakok derivációjának sorrendje nem feltétlenül fedik egymást.

Itt kell még megemlíteni a *büszként*. Az ÚESz. szerint a *büszke*, mely egyébként melléknévként nem fordul elő a korpuszban, szintén kicsinyítő képzős: alapszava a *büz*. A szótár szerint a 'büzlő' > 'büszke' jelentésváltozás két tulajdonság egyaránt visszataszító voltán alapul – arra azonban nem tér ki, hogyan fejlődött a főnévből melléknév. Mindenesetre a korpuszban már a mai jelentésben szerepel.

3.2.3. A határozatlan számnévként előforduló alakok

Határozatlan számnév kicsinyítve mindössze két *-cskA* képzős fordul elő, a *so-kacska* és a *többecske*, azok is egyszer-egyszer, ráadásul mindkettő tárgyesetben áll (22 – normalizált). A (22b) esetében világosnak tűnik, hogy a jelentés 'kevéssel többet', a (22a) eset azonban szemantikailag homályos (esetleg 'kissé túl sokat'):

- (22) a. ... kenyérben *sokacskát* hintettek volt előnkbe...
 b. ... zabot adott enni, és szokásán fölül *többecs két* talált hinteni...

Ezekon kívül van (Bosz. 504., 1740) még egy minden bizonyra ide tartozó, ám annál rejtélyesebb alakunk, a „felesbetke” (23). A szó jelentése a szövegkörnyezet alapján vagy valamilyen mértéket jelölő melléknév (’rövid’, ’hosszú’), vagy valamilyen határozatlan számnév (’kevés’, ’sok’):

- (23) Kali Balásné ez előtt *felesbetke* idővel ugyan tüzzel éggettenek meg

A kicsinyítés elég egyértelműnek tűnik a végződés alapján, ráadásul a korpusz a szót *felesbedke* alakban normalizálja, azaz nagy valószínűséggel a *jobbaddkák* alakhoz hasonlóan az *-Ad* és a *-kA* kicsinyítő képző kapcsolatát tételezi fel. Sajnos a morfológiai elemzését (VPfx.V.Past.S3.Def) mindenképpen tévesnek kell tekintenünk: ha a *fel-* igekötő és az *-e* az elbeszélő múlt határozott ragozásának egyes szám harmadik személye volna (ami eleve furcsa, hiszen *-é-t* várnánk), akkor egy *esbetk-* igeötvet kellene feltételeznünk – ennek pedig aligha lenne alapja. Támpontul inkább az EMSZT. szolgálhat, mely ismeri a *feles* ’számos, sok’, *felesebecskén* ’sokacsán’ stb. alakokat. Ennek alapján már elég határozottan gondolhatjuk, hogy a *felesbedke* jelentése ’többecske, sokacska’, és valóban az *-Ad* és a *-kA* kicsinyítő képző kapcsolata van meg benne. Így azonban kicsinyítés funkciója nagyon homályos: a szövegben arról van szó, hogy valakit boszorkányként megégettek, és ez után állítja a mondat, hogy valamivel korábban az anyját is megégették. Ha a mondatban *feles(b) idővel* állna, akkor egyértelmű lenne, hogy ez sokkal régebben történt, ám míg a *sokacska* esetében elképzelhető a ’kissé túl sok’ interpretáció, itt aligha, hiszen túl sok időről ebben az esetben nem beszélhetünk. Elképzelhető, hogy a kicsinyítő képző már korábban elhomályosult, és nem módosította az alapszó jelentését, de egyéb adatok híján ezt nehéz lenne bizonyítani.¹⁴

A *kevéske* határozatlan számnévként nem fordul elő, de tárgyragos alakja, a *kevés két* határozószóként háromszor is: kétszer az *aludván*, egyszer a *megnevette magát* bővítményeként (ezekben az esetekben nem feltételezhetünk elliptált jelzett főnevet: az *aludván* mellett ugyan behelyettesíthetjük a *kevéske időt* szerkezettel, de ez nem szükségszerű).

¹⁴ Egyik bírálóm javaslata szerint a *felesb* itt ’túl sok’, míg a *felesbedke* ’nem túl sok’ jelentésben állna. Mivel a kicsinyítésnek ilyen (a tagadáshoz hasonló) funkciójának jelét máshol nem látom, ezt legfeljebb úgy tudom elképzelni, ha a kicsinyített alak szemantikailag elszakadt az alapszótól, és más jelentésben lexikalizálódott.

3.3. Igék

Igék esetében nem szokás kicsinyítésről beszélni, legalábbis a magyar esetében. Kiefer és Ladányi (Kiefer 1998: 254–6; Kiefer–Ladányi 2000: 199–200) azonban – szemben máshol kifejtett álláspontjukkal (Kiefer–Ladányi 2000: 169–70) – *kicsinyítő*nek nevezi azokat az igéket, melyekben a *-gAt* képző tartós cselekvést kifejező tárgyasság cselekvő igéhez járul (bár olyan példái mellett, mint az *eszeget, iszogat, olvasgat* stb. olyanok is vannak, mint a *dolgozgat* vagy a *sétálgat*, ami arra utal, hogy a tárgyasság mégsem szigorú feltétel). A kicsinyítést itt Kiefer mint a cselekvés csökkent intenzitását értelmezi, de mozgást jelentő igéknél (*sétálgat, járogat, futogat, repülget* stb.) ez gyakran a céltalanság képzetével is együtt jár (ha viszont a cél explicite megjelenik mellette, akkor gyakorítóként értelmezendő).

Másféle kicsinyítésre is van példa más nyelvekben, például a manysiban, ahol két, a névszóknál is használatos kicsinyítő képző (egy kedveskedő és egy lesajnáló) megjelenik igéken is (Bakró-Nagy et al. 2022: 549). Az igéken ezek a beszélőnek az ige által jelölt eseményekhez való viszonyát jelölik.

Kissé más értelemben, de beszélhetünk kicsinyítésről a magyar igék esetében is. A korpuszban előforduló példák közül a *szánkáz(ik)* (három előfordulás) és a *hajókáz(ik)* (egy előfordulás) tekinthető ilyennek. Ezeket nem intézhetjük el annyival, hogy egyszerűen a kicsinyített *szánka*, illetve *hajóka* főnevekből képződtek, mivel nem kis szánon, illetve hajón való utazást jelölnek, hanem inkább rövid, céltalan, nem komoly utazást ezeken az eszközökön. (A *szánkázik* utalhat általánosabban (el)csúszásra is, de korpuszunkban egyértelmű a közlekedési eszközzel való kapcsolata.)

A *-kál* képzős igék is tekinthetők bizonyos értelemben kicsinyítőnek. D. Bartha (1958: 27–8, 33) szerint, bár a képző a *-k* mozzanatos és az *-l* gyakorító képző összetapadásával keletkezett, kicsinyítő-becéző hangulata van: példának az *alukál* igét hozza. Zsemlyei (2019) ennek kapcsán még az EMSzT. szöveganyagát is megvizsgálja, nem lehetséges-e mégis, hogy a képző a *-kA* kicsinyítő képző és az *-l* gyakorító képző összekapcsolásával is létrejöhetett (mivel azonban denominális képzéseket nem talált, ezt a lehetőséget elvetette). T. Somogyi (2017: 289) arra hívja fel a figyelmet, hogy bizonyos *-kÁl* képzős igékből *-kA* végű főnevek keletkeztek elvonással: *irkál* → *irka*, *firkál* → *firka*, *csúszkál* → *csúszka*. Az ilyenek is arra utalhatnak, hogy a nyelvhasználók ezekben a *-kÁl* képzőt *-kA* + *-l* képzőhalmozásnak elemzik, még akkor is, ha az így létrejövő főnevek és az igék kapcsolata szemantikailag nem teljesen transzparens. Szinkrón szinten tehát ezek a képzők akkor is szorosan kötődnek a *-kA* képzőhöz, ha történetileg nem is.

A történeti magánéleti korpuszban található igék közül kicsinyítő, azaz az alapigénél kisebb intenzításra utal az *irkál*, *turkál* és a *vájkál* (mindegyik egyszer), a mozgást jelentő igéknél a céltalanságra utal a *járkál* (három példa) és az *úszkál* (egy példa) – a *mászkál* (öt példa) emellett mára jelentésében is elmozdult, hiszen nemcsak mászásra utalhat, hanem a *járkál* szinonimája is lehet (anyagunkban erre nincs példa). A fiktív töből származó *sántikál/sajtikál* (összesen 4 példa) azonban nem mondható ilyennek, a *sántíthoz* viszonyítva nem a sántaság kisebb mivoltát, hanem inkább az együttérzést fejezi ki. Azoknál az igéknél azonban, amelyek alapszava mozzanatos, a gyakoriság vagy akár a tartósság jelentése dominál: *bujkál* (háromszor), *szurkál* (kétszer). A kicsinyítés mozzanata azonban megvan a valójában képzetlen *piszkál* (egyszeri előfordulás) és *firkál* (három példa) szavakban is: az előzőből a *piszka-* (*fa/vas*) előtag, az utóbbiból a *firka* vonódott el.

Két esetben előfordul még a *futkároz* is, melynek képzésmódja nem világos és teljesen egyedülálló.

4. A kicsinyítés gradualitásáról

Feltűnő, hogy a magyarban sok olyan *-ka* végű névszó van, amely szinkrón szinten nem tekinthető képzettnek, mert alapszava nem azonosítható, de szemantikájában valamilyen módon közel áll a kicsinyítő képzős szavakhoz. Ilyenek például a kisméretű tárgyakat jelentő szavak, mint a *galuska* 'apró főtt tészta', amely lehetne a **galus* 'termetes főtt tésztagombóc' kicsinyített alakja is. Hasonló példa a *laska* 'metélt tészta'. A *kocka* ma ugyan jelent mértani testet, sőt, síkidomot is, az eredeti jelentése 'dobókocka', azaz egy apró tárgyról van szó. Számtalan állatnak van hasonló neve: *fecske*, *szarka*, *sáska*, *macska* – határesetként a *róka* is említhető, de meg kell jegyezni, hogy számos hasonló alakú állatnév nem kisméretű állatokra utal: *pulyka*, *birka*, *kecske*, *bika* (ezek nem is becézőek). Több kicsinyekre utaló szó is előfordul: *fióka*, *csirke*, *unoka* stb. Becézőnek tűnik például a *mátka* vagy a *dajka*, de akár a *praktika* is, mely ma inkább 'apró, ügyes fortély'-t jelent, mint általános értelemben vett 'gyakorlat'-ot. Egyes esetekben a szó valamilyen kellemes dolgot fejez ki, például *kamuka* 'damaszt szövet' vagy *muzsika* – az utóbbi például tipikusan csak kellemes zenét jelez. A *pletyka* esetében a feltételezett képző a komolytalanságot, lenézést fejezheti ki, akárcsak az *ócska* melléknév esetében. A *tarka*, illetve a *tarkabarka* esetében a szó játékoságával függhet össze. (A mai magyarban jóval több példa van, itt csak a korpuszunkban felbukkanó esetekre korlátozzuk a példákat.)

Eredetüket tekintve ezek a szavak gyakran valóban kicsinyítő képzőket tartalmaznak. Az *ócska* esetében azonban a szó jelentése annyira eltávolodott a

használatból egyébként is kiszoruló alapszó jelentésétől, hogy a kapcsolatot a beszélők aligha ismerik fel (és ha szegmentálni próbálják, akkor is inkább az *ócs-ka* tagolásra hajlanak), a *tarka* esetében pedig egy másik *tar* maradt csak fent. A *róka* esetében az alapszó ebben a formájában teljesen eltűnt, a *fiókának* pedig az eleve kicsinyített töve nem használatos önállóan. Sajátos csoportot képviselnek azok a szavak, melyekben az etimológiai szótárak szerint kicsinyítő képző van anélkül, hogy az névszó alapszót valaha létezőnek tennék fel (*csirke, fecske, söt birka, kecske, pulyka* stb.) – az alapszót általában valamilyen igei származéknak vagy hangutánzó szónak tartják. Ezek esetében megkérdőjelezhető, hogy a képzőelem nevezhető-e egyáltalán kicsinyítőnek, vagy csupán alakilag esik egybe a kicsinyítő képzőkkel. Más esetekben a kicsinyítés egyértelmű, csak még az átadó nyelvben történt (*galuska, kocka, macska, pletyka* stb.). Vannak viszont olyan esetek is, amikor semmiféle kicsinyítésről nincs szó, és minden ilyen egybeesés csak a véletlen műve, de például a *muzsika* esetében feltételezhető, hogy az ilyen irányú jelentésfejlődésben a *tő* végződése is szerepet játszott. Ugyanakkor igazán csak akkor feltételezhetjük, hogy a szó végződése és a szemantikája valamiképpen összejátszik, ha a fennmaradó rész lehet *tő*: például a *bika* esetében akkor sem feltételezhetnénk ilyet, ha a szó apró állatot jelölne. De itt sem beszélhetünk egyértelmű határokról, például a *béka* esetében az állat apró termete ellenére sem gondolunk kicsinyítő képzőre, pedig a *bé* lehetséges szó, vö. *lé* (sőt, betűnévként tulajdonképpen létező szó a *bé* is).

Kérdés, hogy ezekkel a megfigyelésekkel a szinkrón nyelvleírásban kell-e valamit kezdenünk, és ha igen, mit kezdhetünk. Ha a nyelvtant úgy definiáljuk, mint a beszélőnek a nyelvről való implicit tudását explicitte tevő eszközt, akkor a nyelvtannak ezzel a jelenséggel is kezdenie kell valamit.

Bloomfield (1933: 160–1, 237) a *cranberry* 'tőzegáfonya' szó elemzése kapcsán arra jut, hogy bár a *cran* sem önálló szóként, sem más komplex formák elemeként nem fordul elő az angolban, mivel a *berry* önállóan is ('bogyó'), más bogyófélék nevében is (*blackberry* 'szeder', *strawberry* 'eper' stb.) előfordul, a *cran* is nyelvi egységnek (morfémának) tekinthető – innen a hasonló elemek „*cranberry*-morféma” elnevezése. Hasonlóan érvelve azt mondhatjuk, hogy a *-ka* végű, a kicsinyítésre jellemző jelentésű szavakban a *-ka* kicsinyítő képző, mely egy-egy *cranberry*-morfémához járul. Kérdés azonban, hogy ez az elemzés mindig kívánatos-e. Ez ugyanis azzal jár, hogy a 'dobókocka' jelentésű *kocka* morfológiailag komplex, ám a 'mértani test / síkidom' jelentésű, vagy akár egy nagyobb testre utaló *kocka* nem. (Ez azonban önmagában nem érv amellett, hogy valamilyen rejtett morfológiai komplexitást feltételezzünk, hiszen a valódi képzett szavaknál is előfordul, hogy egyik jelentésük transzparens, másuk viszont nem: például *szabadság* 'szabad lét' vs. 'munkahelytől távol töltött munkanap'; *csapás*

'ütés' vs. 'nyom' stb.) A leírás során eldöntendő, hogy mely lexémáknál és mely jelentésben tételezzük fel kicsinyítő képző jelenlétét, holott a kicsinyítésre jellemző szemantikai vonások azonos beszélőnél is hol markánsabban, hol kevésbé egyértelműen jelennek meg.

A probléma konstrukciós elemzéssel hidalható át. Ebben az esetben a kicsinyítő képzős alakokat leíró konstrukción kívül feltételezhetünk egy tágabb konstrukciót is. Ez szemantikailag és formailag is megegyezik a kicsinyítő képzős alakok konstrukciójával, csak annyiban tér el tőle, hogy az alapszó helye kitöltetlen, azaz a képzőt megelőzően bármilyen (egyébként lehetséges) hangsor állhat, és a jelentés is bármi lehet.¹⁵ Azt azonban, hogy egy adott szó egy adott esetben ennek a konstrukciónak a megvalósulása-e, nem kell eldöntenünk.

5. Összefoglalás

Áttekintésünk eredményeit a feltett kérdésekre adott válaszok formájában így foglалhatjuk össze:

1. Van-e nyoma a szláv hatásnak? Erre a kérdésre egyértelműen tagadó választ kell adnunk. Szláv hatás csupán a *gyermecske* és az *ablacska* esetében merül fel: ezekben feltételezhetjük, hogy a *k : cs* váltakozás a szláv kicsinyítő képzős alakok hatását tükrözi. De a haplológias magyarázat ebben az esetben is meggyőzőbbnek tűnik, különös tekintettel a *pogácska* alakra.

2. Miben különbözik a 16–18. század kicsinyítése a maitól? Ahhoz képest, hogy milyen nagy az eltérés a korpusz szövegeinek a nyelve és a mai nyelv között, a kicsinyítésben nem találunk jelentős különbségeket, legalábbis a kicsi-

¹⁵ Ez az elemzési mód nem lenne példátlan a szakirodalomban. Höder (2016: 71) arra hívja fel a figyelmet, hogy az angolban a *gl-*, illetve *sn-* kezdetű szavak jelentős része (*glance* 'pillant[ás]', *glare* 'bámul, tekintet', *glaze* 'fény[ez]', *zománc[oz]', gleam* 'csillan[ás]', *csillog[ás]', glimpse* 'pillantás, megpillant', *glow* 'izzik, parázslík; izzás, parázslás', ill. *snack* 'nass[ol]', *snort* 'prüszköl[és]', *horkant[ás]', sniff* 'szimatol[ás]', *szagol[ás]', sneeze* 'tüsszent[és]') a látáshoz, illetve az orrhoz és a szájhoz kapcsolódnak. Bergen (2004) pszicholingvisztikai kísérletei alapján amellet érvel, hogy ezeknek a szubmorfemikus elemeknek, az ún. fonesztémáknak jelentős szerepük van a nyelvelsajátításban és a lexikális tudás szervezésében, azaz a velük alkotott szavak egy konstrukcióhoz tartoznak. Ha az önálló morfémaként soha nem jelentkező *gl-*, ill. *sn-* szókezdetek lehetnek konstrukciós elemek, akkor az önálló morfémaként is használatos *-ka* elemmel alkotott, de morfológiailag egyébként nem tagolható szavak annál inkább. Hasonlóképpen a magyar *-gAt*, *-kÁl* holland megfelelői, az *-el* és *-er* igei kicsinyítő képző számos alakban megtalálható, melyek töve nem elemezhető ki: Booij és Audring (2018: 61–73) ezt a konstrukció egy fajtájának, az ún. *kimeneti sémának* (*output scheme*) kategorizálják, de hasonlóan elemzik a holland *-ig* végű mellékneveket és *-er* végű (személyeket vagy eszközöket jelentő) főneveket is (Booij–Audring 2018: 75–8).

nyitott alakok többsége ma is úgy épül fel és úgy használjuk, ahogy azok a szövegekben szerepelnek. Az elavult alakok száma viszonylag alacsony, és formailag is csak kevés maitól eltérő vonás figyelhető meg. Ezek közül kiemelendő a *karjacskaít* („karjacskaajt”) alak. A *-dka* képzőbokros alakokra van néhány példa: ezek mára eltűntek, de a korpuszban való ritkaságuk arra is utalhat, hogy eleve nyelvjárásiak voltak, és ezért nincsenek meg a mai irodalmi nyelvben.

A magánhangzó-harmónia tekintetében is felfigyelhetünk néhány, mai szemmel szokatlan jelenségre, de kérdés, hogy ezek mennyiben mutatnak összefüggést a kicsinyítéssel. Például a *holmicske* alak csak azt tükrözi, hogy a *holmi* toldalékolása ingadozó; a *menyecska* pedig egyszer fordul elő a számos *menyecske* mellett. Mindenesetre más, kicsinyítőhöz hasonló szerkezetű szavaknál is van váratlan toldalékolás: *Litkéban* – Kiss (1983³) szerint a *Litke* és a *Litka* alakú helységnevek pusztá személynévből való névadással keletkeztek a magyarban, bár maga a szóban forgó személynév szláv eredetű. Más adatok azonban arra utalnak, hogy ezeknek az eseteknek nincs közük a kicsinyítéshez: az *ingecskéjének* alakban nem a kicsinyítő képző, és még csak nem is az azt követő birtokos esetrag alakja, hanem a szóalakat lezáró esetrag töri meg a harmóniát. Az, hogy egyáltalán felmerülhet, hogy ezekben nem egyszerűen íráshibáról van szó, annak köszönhető, hogy a relatív tövekben csak semlegesnek tekinthető magánhangzók vannak, azaz olyanok, amelyek után, ha kivételesen is, de állhat hátul képzett magánhangzót tartalmazó tőalternáns (vö. *sír-om*, *cél-om*, *derek-am* stb.) Van ugyan olyan példa, amely nem illik tökéletesen ebbe a képbe: „Szökinérul” ’Szökénéről’ (Bosz. 87.) – ennek az alaknak a megítélését nehezíti, hogy egyfelől a szabálytalanak tekinthető toldalékot közvetlenül itt is két semleges magánhangzó előzi meg, másfelől az ékezet elmaradásáról könnyebben feltételezhetjük, hogy íráshiba, mint amikor <e> helyén áll <a>. Az ilyen furcsa alakok alacsony száma miatt egyébként is íráshibákra gyanakodhatnánk, de az a tény, hogy elől képzett magánhangzós allomorfok nem fordulnak elő ott, ahol hátul képzetteket várnánk, mégis elgondolkodtató. Ez a kérdés további vizsgálatot igényel.

3. A kicsinyítés graduális. Vannak olyan magyar szavak, melyeknek a végződése alakilag kicsinyítő képzőkkel egyezik meg, és jelentésükben is hordoznak olyan elemeket, melyek a kicsinyítésre jellemzőek, ám alapszavuk nem szegmentálható ki. Ezek a szó hagyományos értelmében nem tekinthetők kicsinyítő képzősnek, de a kicsinyítéssel való rokonságuk felett sem lehet elsiklani az elemzésben. A konstrukciós elemzés kínál megfelelő eszközöket ahhoz, hogy ezeknek kicsinyítésre jellemző tulajdonságairól úgy számoljunk el, hogy közben ne minősítsük őket kicsinyítősnak.

Hivatkozások

- Bakker, Dik–Hekking, Ewald 2012. Constraints on morphological borrowing: Evidence from Latin America. *Brill's Studies in Language, Cognition and Culture* 2: 187–220.
- Bakró-Nagy, Marianne–Sipőcz, Katalin–Skribnik, Elena 2002. North Mansi. In: Bakró-Nagy, Marianne–Laakso, Johanna–Skribnik, Elena (szerk.): *The Oxford Guide to the Uralic Languages*. Oxford University Press. Oxford. 537–64.
- D. Bartha Katalin 1958. *A magyar szóképzés története*. Tankönyvkiadó. Budapest.
- Bergen, Benjamin K. 2004. The psychological reality of phonaesthemes. *Language* 80: 290–311.
- Bloomfield, Leonard 1933. *Language*. Henry Holt. New York.
- Booij, Geert–Audring, Jenny 2018. Partial motivation, multiple motivation: The role of output schemas in morphology. In: Geert Booij (szerk.): *The Construction of Words: Advances in Construction Morphology*. Springer. Cham. 59–80.
- CzF. = Czuczor Gergely–Fogarasi János 1862–1874. *A magyar nyelv szótára* 1–6. Magyar Tudományos Akadémia. Pest–Budapest.
- Dömötör Adrienne–Gugán Katalin–Novák Attila–Varga Mónika 2017. Kiútkeresés a morfológiai labirintusból – korpuszépítés ó- és középmagyar kori magánéleti szövegekből. *Nyelvtudományi Közlemények* 113: 85–110.
- EMSzT. = Szabó T. Attila–Vámszer Márta–Kósa Ferenc (főszerk.) 1975–. *Erdélyi magyar szótörténeti tár*. Kriterion Könyvkiadó–Akadémiai Kiadó–Erdélyi Múzeum-Egyesület. Bukarest–Budapest–Kolozsvár.
- Fodor Katalin 2001. A nyelvjárási hangtani jelenségek. In: Kiss Jenő (szerk.): *Magyar dialektológia*. Osiris Kiadó. Budapest. 325–50.
- Höder, Steffen 2016. Phonological elements and Diasystematic Construction Grammar. In: Hilpert, Martin–Östman, Jan-Ola (szerk.): *Constructions across Grammars*. John Benjamins. Amsterdam–Philadelphia. 67–95.
- Juhász Jenő 1943. Csicskás. *Magyar Nyelv* 39: 318.
- Keszler Borbála (szerk.) 2000. *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.
- Kiefer Ferenc 2003. Morfopragmatikai jelenségek a magyarban. In: Németh T. Enikő–Bibok Károly (szerk.): *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XX. Tanulmányok a pragmatika köréből*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 107–28.
- Kiefer, Ferenc 2004. Morphopragmatic phenomena in Hungarian. *Acta Linguistica Hungarica* 51: 325–49.

- Kiefer Ferenc–Ladányi Mária 2000. Morfoszintaktikailag semleges képzések. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 165–214.
- Kilgarriff, Adam 2007. Googleology is bad science. *Computational Linguistics* 33: 147–51.
- Kiss Lajos 1983³. *Földrajzi nevek etimológiai szótára*. Harmadik kiadás. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Ladányi Mária 2004. Szinkron összefüggések – elméleti, funkcionális és történeti magyarázatok (Megjegyzések a *-ka/-ke* és *-cska/-cske* főnévképzőről). In: Ladányi Mária–Dér Csilla–Hattyár Helga (szerk.): „...még onnét is eljutni túlra...” *Nyelvészeti és irodalmi tanulmányok Horváth Katalin tiszteletére*. Tinta Könyvkiadó. Budapest. 52–63.
- Mártonfi Attila 2015. Egy etimológiai felvetés. In: Bárány M. János–Bodó Csanád–Kocsis Zsuzsanna (szerk.): *A nyelv dimenziói. Tanulmányok Juhász Dezső tiszteletére*. Magyar Nyelvtudományi Társaság–ELTE BTK Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet. Budapest. 97–8.
- MSzFE. = Lakó György (főszerk.) 1967–1981. *A magyar szókészlet finnugor elemei. Etimológiai szótár* 1–3. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Novák, Attila–Gugán, Katalin–Varga, Mónika–Dömötör, Adrienne 2018. Creation of an annotated corpus of Old and Middle Hungarian court records and private correspondence. *Language Resources and Evaluation* 52: 1–28.
- Rebrus, Péter–Szigetvári, Péter 2021. Diminutive formation in Hungarian. *Acta Linguistica Academica* 68: 230–55.
- Seifart, Frank 2015. Direct and indirect affix borrowing. *Language* 91: 511–32.
- T. Somogyi Magda 2017. Kicsinyítő-becéző képzőink történetéről. In: Forgács Tamás–Németh Miklós–Sinkovics Balázs (szerk.): *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei IX*. SZTE Magyar Nyelvészeti Tanszék. Szeged. 287–302.
- Szegfű Mária 1991. A névszóképzés. In: Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 188–258.
- Szegfű Mária 1992. A névszóképzés. In: Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 268–320.
- Techert József 1931. Savanyú. *Magyar Nyelv* 27: 111–8.
- TESz. = Benkő Loránd (főszerk.) 1967–1976. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Akadémiai Kiadó. Budapest.

ÚESz. = Gerstner Károly (szerk.) 2011–2022. *Új magyar etimológiai szótár – online kiadás*. MTA Nyelvtudományi Intézet–ELKH Nyelvtudományi Kutatóközpont. Budapest. <https://uesz.nytud.hu/>

UEW. = Rédey, Károly (szerk.) 1986–1991. *Uralisches etymologisches Wörterbuch* 1–2. Harrassowitz–Akadémiai Kiadó. Wiesbaden–Budapest.

ÚMTsz. = B. Lőrinczy Éva 1979–2010. *Új magyar tájszótár* 1–5. Akadémiai Kiadó. Budapest.

Zsemlyei Borbála 2019. A *-kÁl* végű igék az Erdélyi magyar szótörténeti tárban. In: Forgács Tamás–Németh Miklós–Sinkovics Balázs (szerk.): *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei* X. SZTE BTK Magyar Nyelvészeti Tanszék. Szeged. 363–71.

Fejes László

HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpont

fejes.laszlo@gmail.com